

TÜRKÇE DEYİMLERİN ANLAM ÖZELLİKLERİ: KONUŞMA İLE İLGİLİ DEYİMLER

Hayrullah HAMİDOV*

Özet

Türk halkları felsefesinin, dünya ve hayat görüşünün bir ifadesi olan deyimler, etkili anlatım araçlarıdır. Bu sebeple deyimlerin şekil, anlam ve konularına göre sınıflandırılması gerekmektedir. Örneğin: İnsan vücuduyla ilgili deyimler (el, kol, baş, kafa, göz, kalp); insan ilişkileriyle ilgili deyimler (sevgi, saygı, nefret, dostluk, düşmanlık, namus, kin); hayvanlar dünyasıyla ilgili deyimler (hayvanların adı, vücudu, yaptığı hareketleri) vs.

Deyimlerin bu şekilde incelenmesi, onların en uygun şekilde, yerinde ve verimli olarak kullanılmasına olanak sağlar, deyimlerin öğretilmesiyle ilgili bir çok sorunlara da çözüm getirir.

Anahtar sözcükler: Türkçe, Özbekçe, Deyim, Ağız, Dil, Söz.

Deyimler çok eskiden Dil biliminin gündeminde olan en önemli ve en güncel konulardan birisi olarak günümüze kadar gelmiştir. Son 20-30 yıl içerisinde deyimler üzerinde ciddi bilimsel çalışmalar yapılmış olsa da, yapılan her çalışmada deyimlerin konusunun belli bir tarafına değinilmiştir. Bundan dolayı da deyimler konusunda çözümlendirilmesi gereken sorunlarımız bulunduğu görülmektedir. Bu sorunlardan biri deyimlerin semantik (anlam) ve formal-semantik (şekil-anlam) tahlili meselesidir. Bilindiği gibi deyimlerin anlam özelliklerine göre sınıflandırılması bugüne dek özel inceleme konusu olmamıştır. Makale için seçtiğimiz konunun güncelliği işte budur.

* Taşkent Devlet Şarkiyat Enstitüsü Öğretim Üyesi

Türk halkları felsefesinin, dünya ve hayat görüşünün bir ifadesi olan deyimler, ifade edilmesi güç ve anlam yetersizliğine neden olabilecek durumlarda kullanılan kısa, etkili anlatım araçlarıdır. Türkçe deyimlerin canlı konuşmada kullanılması dil eğitiminde, özellikle Türk filolojisi bölümlerinde tahsil almakta olan yabancı öğrenciler için en güç aşamayı oluşturmaktadır. Bunu kolaylaştırmak için deyimleri her zaman yaptığımız gibi şekil ve anlamlara göre sınıflandırmanın beraberinde, onların konularına göre de sınıflandırılmasına gerek duyulmaktadır. Örneğin: İnsan vücuduyla ilgili deyimler (el, kol, baş, kafa, göz, kalp vb. kelimelerle meydana gelen deyimler)²; insan ilişkileriyle ilgili deyimler (sevgi, saygı, nefret, dostluk, düşmanlık, namus, kin vb. konulu deyimler)³; hayvanlar dünyasıyla ilgili deyimler (hayvanların adı, vücudu, yaptığı hareketleri ifade eden kelimelerle meydana gelen deyimler)⁴ vs.

Deyimlerin bu şekilde incelenmesi, onların en uygun şekilde, yerinde ve verimli olarak kullanılmalarına olanak sağlar, deyimlerin öğretilmesiyle ilgili bir çok sorunlara da çözüm getirir, diye düşünüyorum.

Dolayısıyla, biz bu makalemizde konuşmayla ilgili deyimleri ele alacağız. Örnek olarak vereceğimiz Türkçe deyimlerin Özbek türkçesindeki karşılıklarını da belirtmeye çalışacağız.

Bilindiği gibi, Türkçe deyimlerin büyük bir kısmını konuşma ile ilgili deyimler oluşturmaktadır. Bu deyimler genellikle “ağız”, “dil”, “söz” gibi baş kelimelerin iştirakiyle meydana gelmiş olup, “konuşmak”, “söylemek”, “demek” anlamlarında kullanılmaktadır; Ağız açmak, ağız açtırmamak (özb. “ağız açmak” veya “açtırmaslık”), dile gelmek (özb. “tilge kelmek”), dili tutulmak (özb. “tili kelimege kelmaslık”), sözlerini tartmak (özb. “sözlerini tartmak” olup deyim olarak kullanılmaz), söze karışmak (özb. “sözge aralaşmak”)vs.

Konuşmayla ilgili deyimleri incelemek için anlam bakımından birbirleriyle iç içe olmalarına rağmen, birkaç grup altında toplanabilir. Bu da deyimler üzerinde yapılacak çalışmaların en verimlisidir. Bu tür çalışmaların Özbekistan’da Türk Filolojisi (Türk Dil Bilimciliği) Bölümü öğrencileriyle sınıfta yapılması, Türkçe deyimlerin anlatılmasında yararlı olmaktadır. Aşağıda bu deyim gruplarını teker teker ele almaya çalışacağız.

² Hamidov H., Türkçede İnsan Vücuduyla İlgili Deyimler, Türkçemin Sesi, Dergi, Bahar, 2003, s.4-6

³ Hamidov H., Türkçede İnsan İlişkileriyle İlgili Deyimler, Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı:610, Ekim 2002, s. 831-835

⁴ Hamidov H., Turk Tilidagi Hayvonot dunyosi bilan bog'liq frazeologizmlar, Sharqshunoslik Ilmiy Jurnali, 2-son, 2002, s.18-22

“Ağız” Kelimesiyle Meydana Gelen Deyimler

Konuşma faaliyetiyle ilgili Türkçe deyimlerin büyük bir kısmında “ağız” kelimesi baş kelime olarak yer almaktadır: ağız açmak (Özb. “ağız açmak”), ağızdan dökülmek, ağızdan laf kaçırmak (Özb. “ağızdan çıkıp ketmek”), ağız açık dinlemek, ağız bir karış açık kalmak (Özb. “ağız lenk açılmak”), ağızdan girip burnundan çıkmak (Özbek Türkçesinde karşılığı bulunmamaktadır) v.s.

Bu gruba dâhil ettiğimiz deyimlerin bir kısmı çok konuşmak, gerekli-gereksiz ve haddinden fazla laf etmek anlamında kullanılmaktadır: ağız açılmak (Özb. “cağı açılmak (“cağ”-çene), ağız gevşek (özb. “ağız boş” (burada “boş” “yumuşak” anlamındadır), ağızdan düşürmemek (özb. “ağızdan düşürmeslik”) v.s. Ancak, ağız dili kurumak, ağız çelikli, ağızdan çıkan kulağı duymamak, ağızını dağıtmak, ağız kalabalık, ağızda bakla ıslanmamak gibi deyimlerin karşılıkları çağdaş Özbek Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bir örnek: Çünkü gevezeydim, sakallı dayının dediği gibi, ağızda bakla ıslanmazdı (Güntekin R. N., Çalığışu, s.29). Bu cümleyi Özbek Türkçesine çevirirsek, ağızda bakla ıslanmazdı deyimini ancak “ağızım tınmazdı” (yani “ağızım durmuyordu”, “ağızım durmak bilmezdi”) şeklinde verebiliriz.

Türkçede insanın ağza gelen her şeyi söylemekten kaçınması: ağza almak (Özb. “ağızga almaslık”), konuşurken kötü ve hatta küfür sözlerin kullanılması: ağza alınmaz sözler (özb. “ağızga alınmaz sözler”), ağza aptestle almak (Özbek Türkçesinde karşılığı bulunmamaktadır); uzun süren bir suskunluktan sonra konuşmaya başlamak ya da saklanan bir sırrı açmak baklayı ağızdan çıkarmak ve buna eş anlamlı olan baklayı dilin altından çıkarmak (eş anlamlı olan bu iki deyim de Özbek Türkçesinde karşılığı bulunmamaktadır) deyimleriyle ifade edilmektedir.

Şunu da belirtmek istiyorum: 1899 yılında Türkiye’de Şemsettin Sami tarafından derlenip yayınlanan “Kamus-i Türki” eserinde de söz ettiğimiz baklayı ağızdan çıkarmak deyimini ve dili tutulmak, dili dönmek, söyleyecek söz bulamamak deyimleriyle eş anlamlı olan hoşafın yağı kesildi gibi günümüzde yaygın olan deyimlerin bulunması Türkçe deyimlerin uzun ömürlü ve halk sözlü edebiyatının ayrılmaz bir parçası olduğunu göstermektedir.

Şimdi örneklerimize devam edelim. Türkçede üzüntüden veya yorgunluktan hiç konuşmamak, suskunluk ağza bakla almak, ağızda bakla olmak, yorgunluk veya öfkeden hiç konuşmamak ya da çok az konuşmak; ağızını kiraya vermek, ağızını bıçak açmamak (bu deyimler de çağdaş Özbek Türkçesinde deyim olarak geçmemektedir); bir şeyi söyletmemek, konuşturmamak, buna zorlamak: ağız açtırmamak (Özb. Ağız açtırmaslık), ağza kilit vurmak, ağızını dilini bağlamak, ağza bir kemik atmak deyimleriyle ifade edilmiştir.

“Ağız” kelimesi Türkçede güzel, herkes tarafından zevkle dinlenebilir şekilde konuşmak anlamını veren deyimlerde ana kelime olarak kullanılır: ağzından bal akmak (Özb. Tilidan bal tammak” yani “dilinden bal damlamak”); birini bir şeye inandırmak, ikna etmeye çalışmak: ağzından girip burnundan çıkmak; birini dikkatle, hayranlıkla dinlemek: ağzının içine bakmak, ağzı açık dinlemek, ağzı bir karış açık kalmak (Özb. “ağzını açıp tinglemek”); mutluluk ve sevinçten konuşamamak ağzı ağzına kavuşmamak; gizli tutulması gereken bir şeyi düşünmeden ya da bilmeden söyleyivermek ağzından dökülmek, ağzından (laf) kaçırmak (Özb. “ağzından gülllemek”), sır saklayamamak ağzı gevşek, ağzından kapmak; gizli bir şeyi belli etmeden öğrenmeye çalışmak ağzını aramak; kendisine verilen sırları saklamasını bilmek ağzı kilitli olmak, ağzı sıkı olmak (Özb. “ağzı kulfli bolmak”) deyimleriyle ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi bu deyimlerin bir çoğunda “açık” kelimesi önemli yer tutmaktadır. Bir örnek: Hüviyetimiz hakkında ne sebeble bu kadar ağzı sıkı oluyor-sunuz? (Karay, Çete, s.84).

Sözün duruma göre farklı söylenmesi ağzını değiştirmek, her zaman bir insan veya bir şeyle ilgili, aynı şeyleri konuşmak ağzından düşürmemek, insanlar arasında dedikodu konusu olmak ağzıdan ağza dolaşmak, ağzıdan ağza geçmek (Özb. Dillerde destan olmak); gıybet, lakırtı ağız karası; birilerinin konuşmasına yersiz karışmak ağız kahyası deyimleriyle ifade edilmektedir.

Ağzını açıp gözünü yummak deyimini çok öfkelenerek konuşmak, ağzına geleni düşünmeden söylemek anlamında kullanılır. Örnek: Babası ona çok kızdı, açtı ağzını, yumdu gözünü. Bu cümledeki açtı ağzını, yumdu gözünü Özbek Türkçesinde “ağzına gelen her şeyi söyledi” şeklinde olabiliyor.

Yalan söylemek, tatlı vaatlerde bulunarak birini kandırmak, oyalamak, ona istediğini yaptırmak ağzına bir parmak bal çalmak, konuşmayan, sessiz sedasız ve boynu eğik olmak ağzında dili yok, ağzını bıçak açamamak deyimleriyle ifade edilmektedir. Burada sıraladığımız Türkçe deyimlerin de çoğunun Özbek Türkçesinde varyantları bulunmamaktadır.

“Dil” Kelimesiyle Meydana Gelen Deyimler

“Ağız” kelimesiyle olduğu gibi “dil” kelimesiyle meydana gelen deyimler de insanın olumlu davranışları, özellikle insanın kendisine verilen sırları saklamasını bilmek, doğru yanlış, yerli yersiz konuşmaktan sakınmak, yanı ağzına gelen her şeyi söylememek, ağırbaşlı olmak, çok az konuşmak anlamında kullanılmaktadır. Türkçede dilini tutmak (Özb. Tilini tiymek), dilini sıkı tutmak, dilini yutmak, dili sağlam olmak, ağzı var, dili yok (Özb. “ağzı bar, tili yok) deyimleriyle ifade edilmektedir.

Konuşamamak, konuşmaya zorlanmak anlamında kullanılan deyimlerse şunlardır: dili kesilmek, dili tutulmak (Özb. Tili tutulmak), dili dönmek (Özb. “tili aylanmaslik” ya da “Tili kalimaga kelmaslik).

Susan birinin konuşmaya başlaması veya konuşturulması dile gelmek, dili açılmak, dili çözülmek, dile getirmek (Özbek Türkçesinde de mevcuttur), kendi hakkında her türlü dedikoduya sebep olmak dillere düşmek (Özb. dillerde destan bolmak”) deyimleriyle ifade edilmektedir.

“Dil” kelimesiyle meydana gelen deyimler, bir kere tekrar olsa da belirtilim ki, çok konuşmak, gerekli gereksiz, haddinden fazla laf etmek anlamından kullanılmaktadır; ağzı dili kurumak, dili uzun, dilin kemiği yok v.s. Bu deyimler Özbek Türkçesinde aynı anlam ve şekilde, ama bazı fonetik değişikliklerle kullanılmaktadır.

Bir şeyi bilmesine rağmen onun söylenmesi gerektiği anda hatırlanamaması dilin ucunda olmak deyimleriyle söylenmekte olup, Özbek Türkçesinde aynı anlam ve şekilde kullanılmaktadır.

“Söz” Kelimesiyle Meydana Gelen Deyimler

“Söz” kelimesiyle meydana gelen deyimler de “ağz” ve “dil” kelimeleriyle meydana gelen deyimler gibi nutuk faaliyetleriyle ilgili olup, insanın olumlu ve olumsuz davranışlarını, huyunu nitelemektedir.

Burada atalarımızın bir sözünü belirtmek istiyorum: Sözü söylemiyorsan o söz senin kölendir, söylediyse artık sen onun kölesisin. Bu sözle atalarımız hiçbir şeyi söylemeyin dememişler, fakat bir şeyi söylemeden önce iyi düşünün, diye öğüt vermişlerdir. Sözlerini tartmak deyimi bunun kanıtıdır.

Daha önce belirttiğimiz gibi insanın her türlü davranışları, özellikle kendisine verilen sırları saklayabilme özelliği, doğru yanlış, yerli yersiz konuşmaktan sakınması, yani ağza gelen her şeyi söylememesi, ağırbaşlı olması, çok az konuşmaya gayret göstermesi dilini sıkı tutmak, dilini yutmak, dili sağlam olmak, ağzı var, dili yok deyimleri gibi “söz” kelimesiyle meydana gelen sözlerini seçmek, sözlerini tartmak (Özb. Ölçavli sözlamak) deyimleriyle de ifade edilmektedir. Bunun gibi güzel anlatım araçları insanı iyi nitelendirmekteyse, onlara anlam bakımından zıt olan sözün arkasını getirememek, sözlerini öteye beriye atmak deyimleri insanın olumsuz yönden nitelendirmektedir. Örnek: Elindeki bir kağıt parçasını buruşturuyor, sözünün arkasını getirmeye muvaffak olamıyordu (Güntekin R.N. Çalıkuşu, s. 24).

Sözünü kısa kesmek (Özb. Sesini söndürmek, yani kesmek) deyimleriyle bir örnek: Kısa kesmek istedim, ama hemen fikrini değiştirdim (Karay, Nilgün, 1986, s.25).

Kırıcı, şeref ve gurura dokunan söz anlamında Türkçede ağır söz, ağza alınmaz sözler deyimleri sık sık kullanılmaktadır. (Örnek: Bu ağır sözler karşısında, başını öne eğmekten başka bir şey yapamadı).

Konuşan birinin konuşmasını terbiyesizce kesmek ve kendi konuşmaya başlamak söze karışmak, sözünü kesmek, sözü ağzından almak, sözü ağzına tıkamak deyimleriyle ifade edilmektedir. Türkçede bu konuda söylenmiş olan deyimlerin sayısı diğerlerinden oranla fazladır. Bunun nedeni de deyimlerin atasözleri gibi eğitici olduğu ve insanlar arasındaki olumsuz davranışları eleştirerek, iyiliğe çağırmasıdır. Zaten, insanların konuşmalarına karışmak kültürümüzde insanlara saygısızlık ve hatta terbiyesizlik olarak da değerlendirilir. Özbek Türkçesindeki aynı şekil ve anlamda kullanılan ağzından çıkanı yakasına yapıştırmak deyimini de bu anlam grubuna tabi edebiliriz.

Diğer Kelimelerle Meydana Gelen Konuşmayla İlgili Deyimler

Konuşma ile ilgili Türkçe deyimlerin bir çoğunda söz konusu “ağzı”, “dil”, “söz” kelimeleri bulunmamaktadır. Örneğin: yüreğini açmak, ateş püskürmek, (birine) taş atmak, kafadan atmak v.b. Bu deyimler konuşmayla ilgili olmakla birlikte insanlar arasındaki her türlü ilişkilere de değinmektedir. Örneğin: aya-ya dayı demek deyiminde kötü de olsa, çıkarı için birine iyi demek, bir insan hakkında kötü konuşmak, onun şeref ve haysiyetine dokunacak şekilde bir şey demek taş atmak deyimleriyle, birbirini tutmayan, saçma sapan sözlerle konuşmak, abuk sabuk konuşmak, çok fazla kızmak, aşırı derecede sinirlenerek konuşmak ateş püskürmek (... O hocaya ateş püskürerek baktı.) deyimleriyle ifade ediliyorsa, birinin kapalı bir şekilde tehdit etmesi konuşmadan daha çok eylem, davranışla ilgili olan aba altından sopa göstermek (... Ali Bey yumuşak huyluydu ama, aba altından değnek göstermesini de çok iyi bilirdi...) deyimiy-le gayet güzel şekilde anlatılmaktadır.

Konuşmayla ilgili deyimler Türkçede “açık” ve “açmak” kelimeleriyle meydana gelmektedir. Bu deyimler hem konuşmayla, hem de insanın iç dünyasıyla yakından ilgili olup, onun ne kadar saf olduğu, düşündüğünü, derdi ve ızdıraplarını açıkça, yalansız, riyasız söylemesini anlatmaktadır: açık kalpli, açık yürekli, açık gönüllü, açık yürekle söylemek, yüreğini açmak, kalbini açmak, gönlünü açmak gibi. Örneğin: Müjgân bugüne kadar yalnız sana kalbimi açabildim (Güntekin R. N., Çalığışu, s. 391).

Türkçede konuşmayla ilgili deyimler insan vücudundaki diğer organların adlarıyla meydana gelmektedir: Çene çalmak, çene yormak, çenesi düşük, kafadan atmak, ağzından çıkanı kulağı duymamak, ağır başlı olmak, baş kaldırmak gibi.

Bir halkın atasözleri ve deyimlerinden onun yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini anlamak mümkündür. Çünkü deyim ne konuda olursa olsun

onun dikkat merkezinde insan ve insanla ilgili her şey bulunmaktadır. İnsanla birlikte her canlının ve cansız nesnenin deyimlerde dile getirilmesinin temel nedeni budur.

Birkaç kelimedenden meydana gelen ve “kalıplaşarak” mecaz taşıyan, konuşmayı daha güzel ve etkili kılan, insanlar tarafından benimsenen, insanın yaşam tarzı, düşünceleri, umutları, dünyaya bakışı ve felsefesini ifade eden, halkın günlük yaşamında önemli yer tutmakta olan ve onun serveti olan deyimler Türkçemizin ne kadar güçlü olduğunu göstermekle birlikte dilimizin yeni imkânlarını da açmaktadır.

Biz bu makalemizde konuşmayla ilgili Türkçe deyimlere göz attık. Bu konu daha geniş bilimsel araştırmayı gerektirir. Bin yıllardan beri varlığını koruyarak ve gelişerek bize kadar gelen Türk halkının manevi hazinesini oluşturan deyimler konuşma ve yazı diline ayrı güzellik vermekte olup onların bilimsel açıdan incelenmesi Türkçenin gizli olan özelliklerini ortaya çıkarmaktadır.